

ПРО ОКРЕМІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТІВ ЗАХИСТУ ТА ПРЕДСТАВНИЦТВА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

ON CERTAIN ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF DEFENSE INSTITUTIONS AND REPRESENTATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Стоянов К.С., аспірант кафедри кримінального процесу
Одеський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена дослідженню окремих питань розвитку інститутів захисту та представництва у кримінальному провадженні. Зроблено висновки про те, що сучасний стан регламентації вказаних інститутів у КПК не є довершеним та може вдосконалюватися з урахуванням власного досвіду формування вітчизняного законодавства, а також з урахуванням позитивних положень іноземного кримінального процесуального законодавства. В епоху Середньовіччя на території України-Русі у правовій пам'ятці «Руська правда» не було унормована процесуальна діяльність представників сторін, не встановлено положень, які напряму були прообразом розвитку інститутів захисту або представництва у кримінальному судочинстві. В Статутах Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років регламентована участь заступників, уповноважених та прокураторів. Особливо детально це викладено в Статуті 1588 року. За судовою реформою 1864 р. в адвокатурі на українських землях існували присяжні та приватні повірені. Після Жовтневого перевороту 1917 року скасовано інститути професійної присяжної та приватної адвокатури. В період дії декількох КПК Української СРСР, а також дії КПК України 1960 року коло осіб, які мають право бути захисником було розширеним. З прийняттям КПК України 2012 року в першій його редакції було визначено, що захисником та представником є виключно адвокат, який здійснює захист та представництво. Тобто в рамках вказаного КПК перелік суб'єктів, які можуть виступати захисниками та представниками у кримінальному провадженні звужено до однієї особи, що на наш погляд не дає підозрюваному, обвинуваченому, потерпілому достатніх можливостей в обранні як захисника, так й представника. Відповідно, для запропонування змін та доповнень до КПК необхідно дослідити історію розвитку інститутів захисту та представництва у кримінальному провадженні.

Ключові слова: Руська правда, Статут Великого князівства Литовського, адвокат, адвокатура, захист, представництво, юридична допомога.

The article is devoted to the study of certain issues of the development of institutions of protection and representation in criminal proceedings. Conclusions were made that the current state of regulation of the specified institutes in the CCP is not complete and can be improved taking into account one's own experience in the formation of domestic legislation, as well as taking into account the positive provisions of foreign criminal procedural legislation. In the Middle Ages, on the territory of Ukraine-Russia, the legal landmark "Ruska Pravda" did not regulate the procedural activities of the representatives of the parties, there were no provisions that were directly a model for the development of institutions of protection or representation in criminal proceedings. The Statutes of the Grand Duchy of Lithuania of 1529, 1566, and 1588 regulate the participation of deputies, commissioners, and procurators. This is especially detailed in the Statute of 1588. According to the judicial reform of 1864, there were jurors and private attorneys at the bar in Ukrainian lands. After the October Revolution of 1917, the institutes of professional jury and private advocacy were abolished. During the period of operation of several KPK of the Ukrainian USSR, as well as the KPK of Ukraine in 1960, the circle of persons who have the right to be a defender was expanded. With the adoption of the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012 in its first edition, it was determined that the defender and representative is exclusively a lawyer who provides protection and representation. That is, within the framework of the specified CPC, the list of entities that can act as defenders and representatives in criminal proceedings is narrowed down to one person, which, in our opinion, does not give the suspect, the accused, the victim sufficient opportunities to choose both a defender and a representative. Accordingly, in order to propose changes and additions to the Code of Criminal Procedure, it is necessary to research the history of the development of institutions of protection and representation in criminal proceedings.

Key words: Russian justice, Statute of the Grand Duchy of Lithuania, lawyer, advocacy, protection, representation, legal assistance.

Постановка проблеми. Після прийняття КПК України у 2012 році значним чином було змінено порядок кримінального судочинства. Однак й після прийняття КПК до нього було внесено багато змін та доповнень, що свідчить про намагання подальшої оптимізації кримінального процесу з метою виконання завдань кримінального провадження. Одними з інститутів, які динамічно розвиваються є інститути захисту та представництва у кримінальному провадженні. В той же час для удосконалення вказаних інститутів потрібно знати їх історію розвитку, щоб знайти раціональне зерно у підходах законодавців минулих часів та використати їх у сучасних реаліях.

Метою цієї наукової статті виступає вивчення окремих питань розвитку інститутів захисту та представництва у кримінальному провадженні.

Аналіз наукових публікацій. Питаннями дослідження розвитку інститутів захисту та представництва у кримінальному провадженні в різні періоди займалися такі науковці як С. І. Борисенко, Т. В. Варфоломеєва, В. Д. Гончаренко, О. О. Дерій, М. В. Довбищенко, Я. П. Зейкан, О. В. Капліна, В. С. Кульчицький, В. В. Заборовський, Ю. А. Кінаш, А. В. Крижевський, Л. М. Любойко, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, П. П. Музиченко, Д. П. Письменний, В. О. Попелюшко, М. С. Строгович, В. М. Тертишник, А. М. Тітов, Б. Й. Тищик, О. В. Філонов,

А. С. Чайковський, М. О. Чельцов, В. К. Шкарупа та інші. Однак одним з перспективних напрямів залишається дослідження розвитку інститутів захисту та представництва у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Після прийняття КПК у 2012 році інститути захисту та представництва у кримінальному провадженні набули подальшого розвитку. Водночас в рамках вказаного КПК перелік суб'єктів, які можуть виступати захисниками та представниками у кримінальному провадженні звужено, що на наш погляд не дає підозрюваному, обвинуваченому, потерпілому достатніх можливостей в обранні як захисника, так й представника. Відповідно, для запропонування змін та доповнень до КПК необхідно дослідити історію розвитку інститутів захисту та представництва у кримінальному провадженні.

На наш погляд вказані інститути необхідно вивчати саме в контексті з розвитком адвокатури, так як адвокатура в подальшому увірвала в себе обидві основні напрямки діяльності – захист та представництво. Розвиток цих інститутів відбувався одночасно з розвитком адвокатури та йшов паралельно з розвитком Української держави та права. Можна стверджувати, що при вивченні історії адвокатури, одночасно з'ясується розвиток інститутів захисту та представництва та навпаки.

Розглядаючи становлення та розвиток інститутів захисту та представництва у кримінальному провадженні

в Україні в період Київської Русі, не має єдиної думки щодо існування зачатків адвокатури у вказаний період. Так, В. О. Попелюшко зазначає, що в літературі висловлено щонайменше дві точки зору щодо зародження адвокатури України. Згідно однієї з них зародження її дослідження необхідно ще з часів Київської Русі, згідно іншої точки зору часом зародження адвокатури України на теренах України слід вважати литовсько-руську добу. При цьому В. О. Попелюшко надає перевагу другій точці зору [1, с. 159].

Однак, на думку В. К. Шкарупи, О. В. Філонова, А. М. Титова, Ю. А. Кінаша, у Київській Русі (IX–XIII ст.) роль захисників у судах виконували рідні і приятелі сторін, «послухи» (свідки порядного життя обвинуваченого), «видоки» (свідки вчиненого стороною або спірного факту). У цей період, коли українське судочинство характеризувалося суцільним пануванням звичасового права та повного його перевагою над писаним законом, робота захисника у судах мала характер громадського, товариського, а не професійного знання. Роль захисника полягала виключно в моральній підтримці своєї сторони [2, с. 32].

В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик, аналізуючи зміст Руської правди, зазначають, що одними з видів судових доказів були показання свідків, які поділялися на видоків (очевидців) і послухів (які чули про дану подію) [3, с. 48]. П. П. Музиченко також дотримується думки, що свідчення послухів і видоків за Руською Правдою відносяться до основних судових доказів. При цьому послухами Руська правда називала свідків доброї слави підозрюваного, а видоками – дійсних свідків правопорушення – очевидців [4, с. 41].

Підставою для допуску в кримінальне судочинство осіб, які сприяли сторонам, були родинні відносини та здатність дати показання з приводу обставин справи або про особу, яка виступала однією зі сторін. Знання права у судочинстві Київської Русі ще не відігравало істотної ролі [2, с. 32]. Цікавою думкою тут є те, що автори, розглядаючи початок становлення адвокатури, виділяють родичів сторін, які сприяли в кримінальному судочинстві сторонам. Тобто це сприяння розглядається авторами, як діяльність, яка в подальшому з роками буде трансформована в діяльність щодо захисту або представництва та буде в певні історичні періоди закріплена в законодавстві.

Умови для зародження адвокатури України склалися саме залитовсько-руської доби, в кінці XV на початку XVI ст., в період відносної стабільності у регіоні та на власне русько-литовських землях, при переході господарства від натурального до грошового, значного поширення грошового обігу, митної, податкової справи, торгівлі. У першій чверті XVI ст. у Великому князівстві Литовському, в тому числі на українських землях, поряд з природним представництвом в судах усіх рівнів і юрисдикцій, яке здійснювалось через кровних родичів, і представництва через заступництво, яке здійснювалось будь ким, хто на таке представництво погоджувався, мало місце й представництво фахове, яке і тільки яке можна називати адвокатурою [5, с. 26–28].

Так, Статут Великому князівства Литовського 1529 року передбачав можливість мати свого представника, що є зародком інституту представництва. Стаття 8 розділу VI вказаного Статуту передбачала, що якби яка людина замінила іншу в суді у якійсь справі, то вона буде зобов'язана сама за неї відповідати, а залученого до справи відповідача буде звільнено від якби на встановлений йому рок у тій справі, з якої його було залучено до суду. Проте той приятель не повинен виступати у суді доти, поки його довіритель не з'явиться особисто і не доручить йому справи у суді. Але якби довіритель був хворий, тоді він мусив дати йому доручення зі своєю печаткою. Наступна стаття 9 Статуту передбачала, що у справах про мастки, про збитки, про насильства жоден чужинець не може бути прокуратором ні перед нами, господарем, ні в земському

суді, але тільки той, хто має нерухомість у Великому князівстві [6, с. 246].

У арт. 31 розділу IV Статуту Великому князівства Литовського 1566 року було зазначено, що «коли б хто кого іншого з будь-якої справи в суді заступив, тоді той вже буде повинен сам, без жодних позов, на той час за тією ж скаргою суду не залишаючи, за нього відповідати і судитись. А заступлення інакшим не має бути, тільки особистим, перед судом ставши, заступати, не через листи і прокураторів». В подальшому позивач повинен вести справу із заступником «і справу вести так, як проти відповідача», тобто заступник виконував функції представника обвинуваченого та розглядався як відповідач. При цьому заступник «повинен буде сам або при собі маючи прокуратора на той же час, скоро заступити, відповідати і до кінця судитись» [7, с. 311–312]. Тобто заступник фактично виконував функції представника обвинуваченого. При цьому заступник мав право мати прокуратора, останній виконував функції адвоката.

Артикул 32 Статуту передбачав, «що коли б хто за позовами або на котрому року припалому не міг на суді бути, як за хворобою, так і за іншими деякими причинами і потребами своїми, тоді прокуратора або уповноваженого свого може замість себе у справі мати». При цьому тільки той уповноважений або прокуратор може бути визнаний судом, яким доручено вести справу, про що потрібно взяти виписку. «А княжата, пани-рада, і пани хоруговні, врядники наші, шляхта, які мають власні печаті, можуть у справах і потребах своїх прокураторів і уповноважених до суду слати з листами своїми відкритими, припечатавши [їх] печаткою своєю і рукою своєю власною підписавши, хто писати вміє». За такими листами і виписками суд допускав прокуратора до процесу [7, с. 311–312].

В Статуті Великому князівства Литовського 1588 року отримав подальше вдосконалення процесуальний статут прокуратора. Так, у арт. 55 розділу IV Статуту зазначено: «А заступник не має собі до повіту, ані до суду, для нього належного, ані до пана свого, якого б стану не була людина, [справу] відкладати і переносити, але повинен буде сам або, при собі маючи прокуратора, того ж часу скоро заступити, відповідати і до кінця судитися». Артикул 56 Статуту передбачає можливість заміщення відповідача у суді прокуратором або уповноваженим для участі у справі, за дорученням у разі його хвороби та за іншими причинами і потребами [8, с. 162–164].

М. В. Довбищенко за результатами наукових досліджень прийшов до цікавого висновку, що українська адвокатура XVI – початку XVII ст. формувалася на основі традицій «інституту приятельства» – оригінальної системи взаємодопомоги та станової солідарності, яка створювала сприятливе поле для розв'язання конфліктів між членами шляхетського соціуму. Саме приятелі, вмотивовані необхідністю допомоги друзям, становили більшу частину осіб, які в XVI ст. представляли чужі інтереси в судах. Паралельно в Україні поступово розвивався інститут професійної адвокатури. Її представники відрізнялися від адвокатів-приятелів тим, що перетворили захист чужих інтересів у суді на вигідну роботу за контрактом. Маючи вищу фахову підготовку та кращі матеріальні можливості для успішного ведення справ, вони займали в системі адвокатури окрему «нішу», обслуговуючи інтереси заможних клієнтів [9, с. 18–19].

Т. В. Варфоломеєва вказує, що термін «адвокат» уперше застосовується у проекті кодексу українського права (1743) – «Права, за якими судиться малоросійський народ», де зазначається, що адвокат у чужій справі відповідає замість особи за її дорученням. Вчена зазначає, що адвокатура була визнана самостійним правовим інститутом. Згідно із Судовими статутами 1864 р. існували присяжні та приватні повірені. Присяжним повіреним могла стати особа з вищою юридичною освітою,

яка досягла 25 років і мала стаж роботи не менше 5 років у судовому відомстві на певних посадах або займалася судовою практикою як помічник присяжного повіреного. Приватні повірені могли вести судові справи лише в тих судах, до яких вони були приписані; свідцтва на право клопотання в чужих справах отримували в суді або судовій палаті, де складала іспит (крім тих осіб, що мали диплом з юридичних наук) [10].

Після Жовтневого перевороту 1917 року присяжну й приватну адвокатуру було ліквідовано [11, с. 17–18]. В подальшому законодавство набуло ознаки репресивного, яке обмежує участь захисника.

Водночас, територія України, на яку була розповсюджена юрисдикція УНР, діяло своє законодавство. О. О. Дерій та А. В. Крижевський зазначають, що загалом же після проголошення УНР в ході судової реформи Центральна Рада організувала та діяльність присяжної адвокатури (діяла в колишній Російській імперії з 1864 р.) та приватних повірених, що не входили до складу присяжної адвокатури, а були приписані до відповідних судових установ (судових палат, окружних судів, з'їздів окружних судів), залишила без змін. Особливістю діяльності адвокатури за доби гетьмана П. Скоропадського можна вважати заборону адвокатського захисту в суді в окремих складах злочину. У кримінально-процесуальному праві, як і за доби Центральної Ради та гетьманства П. Скоропадського, продовжував залишатися чинним Статут кримінального судочинства 1864 р. [12, с. 20]. Т. В. Варфоломєєва вказує, що за Гетьманщини адвокатуру визнавали окремим станом. У Галичині діяла правова система Австро-Угорщини, в якій адвокатура відігравав помітну роль [10].

Адвокатом за законодавством, яке діяло в перші роки радянської влади, міг бути кожен громадянин, що досяг 18-ти років. Цей порядок змінено у 1919 році, коли захисником могла стати лише спеціально призначена особа, а від 1922 року – член колегії захисників, тобто особа, яка досягла повноліття і мала стаж практичної роботи в органах юстиції не менш як два роки або належну теоретичну і практичну підготовку [10].

13 вересня 1922 року було затверджено КПК УРСР, який проголошував такі демократичні засади як: гласність, усність і безпосередність судового процесу, його змагальність; провадження процесу мовою більшості населення із забезпеченням для осіб, які не володіли цією мовою, права на перекладача; рівноправність сторін; право обвинуваченого на захист [13]. Кодекс визначав також роль і завдання прокуратури у здійсненні нагляду за законністю від затримання підозрюваного до винесення судового вироку. Згідно з вказаним КПК в справах, в яких приймав участь прокурор, обов'язковою була участь захисника [4, с. 314].

23 жовтня 1925 року затверджено «Положення про судоустрій УСРР», в редакції від 11 травня 1927 року вказане положення арт. 124 вказаного положення передбачав, що «при окружних судах існують колегії оборонців». Згідно з арт. 125 «За членів колегії оборонців можуть бути особи: а) або такі, що мають практичний стаж відповідальної роботи не менш одного року в органах юстиції, або не менш двох років роботи на посаді юрисконсульта в держорганах, кооперативних та інших громадських установах та підприємствах; б) або особи, що мають теоретичну і практичну підготовку, що ступінь і порядок її встановлюється інструкцією НКЮ» [14].

27 липня 1927 року було затверджено новий КПК, зміст його відображав тенденцію посилення силового тиску держави на суспільство. Так, він значно розширив права органів дізнання, передавши їм частину функцій, що раніше належали виключно слідчим органам. Було звужено право на захист – його ліквідували на стадіях попереднього слідства і дізнання. Захисник мав право вступити в процес тільки на стадії судового розгляду. Як і в середні віки, царичею доказів стало власне зізнання у вчиненні злочину [15, с. 338].

Характерною рисою розвитку судової системи України у період 1920–1930-х рр. було існування низки видів спеціальних судів. До їхньої підсудності належали переважно справи про контрреволюційні злочини, які мали політичний характер, а також їх розширене тлумачення та застосування аналогії, створювали широкі можливості для репресій. Спеціальні суди діяли з виключенням певних норм законодавства, що обмежувало права підсудних. Участь захисника в судовому процесі вважалася необов'язковою навіть у тих випадках, коли стаття КК, за якою обвинувачувалась особа, передбачала смертну кару або позбавлення волі строком понад один рік [16, с. 404–405].

28 грудня 1960 року було прийнято КПК УРСР. Відповідно до ст. 44 вказаного КПК, захисником є особа, яка в порядку, встановленому законом, уповноважена здійснювати захист прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого та надання їм необхідної юридичної допомоги при провадженні у кримінальній справі. Як захисники допускаються особи, які мають свідцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. У випадках і в порядку, передбачених цим Кодексом, як захисники допускаються близькі родичі обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, його опікуни або піклувальники [17].

У 2012 році було прийнято новий КПК [18], який став результатом тривалої роботи багатьох колективів, науковців та практиків, серйозних спорів під час його прийняття у Верховній Раді України.

Новелами КПК, які суттєво відрізняють його від КПК 1960 року, є запровадження принципу реальної процесуальної змагальності, забезпечення гарантій учасникам судочинства, особливо стороні захисту, детальної регламентацією надання правової допомоги та інші. В той же час однією з проблем КПК у поточній редакції при вирішенні питань організації захисту є звуження кола суб'єктів, які можуть здійснювати функції захисту та представництва. При цьому баланс інститутів захисту та представництва необхідно забезпечити таким чином, щоб сторони досягнути виконання нормативних вимог щодо виконання завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 КПК України в частині забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінального правопорушення [17].

Висновки. 1. Інститути захисту та представництва у кримінальному провадженні пройшли тривалий час розвитку. Сучасний стан регламентації вказаних інститутів у КПК не є довершеним та може вдосконалюватися з урахуванням власного досвіду формування вітчизняного законодавства, а також з урахуванням позитивних положень іноземного кримінального процесуального законодавства.

2. В різні періоди розвитку держави та права в Україні, розвитку кримінального процесу, захисниками та представниками були декілька категорій осіб. В епоху Середньовіччя на території України-Русі у правовій пам'ятці «Руська правда» не було унормована процесуальна діяльність представників сторін, не встановлено положень, які напряму були прообразом розвитку інститутів захисту або представництва у кримінальному судочинстві.

3. У першій чверті XVI ст. у Великому князівстві Литовському, в тому числі на українських землях, поряд з природним представництвом в судах усіх рівнів і юрисдикцій, яке здійснювалось через кровних родичів, і представництва через заступництво, яке здійснювалось будь ким, хто на таке представництво погоджувався, мало місце й представництво фахове. Захист у кримінальних справах започатковували люди грамотні, освічені в праві та в судовій практиці, а по суді ті, які займалися правовими питаннями за основним видом своєї діяльності.

4. В Статутах Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 років регламентована участь заступників, уповноважених та прокураторів. Особливо детально це викладено в Статуті 1588 року. Так, у разі хвороби відповідача та за відсутності за іншими причинами і потребами передбачена можливість заміщення відповідача у суді заступником, уповноваженим для участі у справі за дорученням відповідача. Уповноважений фактично виконував функції представника відповідача або сам, або уповноважений міг одночасно мати при собі у суді прокуратора. Прокуратор був прообразом адвоката у сучасному розумінні та виконував функції захисту за дорученням відповідача.

5. За судовою реформою 1864 р. в адвокатурі на українських землях існували присяжні та приватні повірені. Рада присяжних повірених приймала особу в число присяжних повірених і видавала свідоцтво або відмовляла в цьому. Приватні повірені не об'єднувалися в Ради, могли вести судові справи лише в тих судах, до яких вони були приписані, свідоцтва на право клопотання в чужих справах отримували в суді або судовій палаті. Участь родичів, або осіб, не обізнаних у праві, як захисників, не передбачена.

6. Після Жовтневого перевороту 1917 року скасовано інститути професійної присяжної та приватної адвокатури. З 1919 року посилюється професіоналізація захисту, захисником могла стати лише спеціально призначена особа. З 1927 року при окружних судах існують колегії оборонців. До членів колегії оборонців приймалися особи: а) або такі,

що мають практичний стаж відповідальної роботи не менш одного року в органах юстиції, або не менш двох років роботи на посаді юрисконсульта в держорганах, кооперативних та інших громадських установах та підприємствах; б) або особи, що мають теоретичну і практичну підготовку.

7. З прийняттям КПК УРСР у 1960 році значним чином було розширене коло осіб, які мають право бути захисником, тобто особою, яка в порядку, встановленому законом, уповноважена здійснювати захист прав і законних інтересів та надання їм необхідної юридичної допомоги при провадженні у кримінальній справі, а саме: які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні; інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи; близькі родичі обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, його опікуни або піклувальники, у випадках і в порядку, передбачених КПК.

8. У ст. 45 КПК України 2012 року в першій його редакції було визначено, що захисником є виключно адвокат, який здійснює захист, тобто перелік суб'єктів, які мають право бути захисником, звужено до однієї особи, яка надає професійний захист. Згідно ч. 1 ст. 58 вказаного КПК, потерпілого у кримінальному провадженні може представляти представник – особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником, тобто згідно ст. 45 КПК – лише тільки адвокат, що звужує можливості потерпілого в отриманні правової допомоги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Попелюшко В.О. Зародження та інституційне становлення адвокатури України. *Вісник кримінального судочинства*. № 2. 2016. С. 159–169.
2. *Адвокатура України*: Навч. посіб. / В. К. Шкарупа, О. В. Філонов, А. М. Титов, Ю. А. Кінаш; За ред. В. К. Шкарупи. Київ: Знання, 2007. 398 с.
3. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: підручн. Київ: Ін Юре, 2008. 624 с.
4. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. Вид. 6-те, переробл. і допов. Київ: Знання, 2007. 471 с.
5. Попелюшко В. До питання про зародження адвокатури України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2019. Том 16. Число 2(43). С. 22–31. URL: [\(https://visnyk.aau.edu.ua/uk/content/archives/16/issue2\(43\)/popelyushko-2019\(2\)\)](https://visnyk.aau.edu.ua/uk/content/archives/16/issue2(43)/popelyushko-2019(2)) (дата звернення: 24.09.2023).
6. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с., 2 арк. кольор. іл.
7. Статути великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова. Одеса: Юридична література, 2003. Т. 2 560 с.
8. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Том 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 568 с., 2 арк. кольор. іл.
9. Довбищенко М. В. З історії української адвокатури: шляхи і способи розв'язання конфліктів на Волині та Київщині кінця XVI – початку XVII ст. *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2016. Вип. 42. С. 11–20.
10. Варфоломеева Т. В. *Адвокат*. Енциклопедія Сучасної України: енциклопедія [електронна версія] / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001. Т. 1. URL: [\(https://esu.com.ua/article-42647\)](https://esu.com.ua/article-42647) (дата звернення 24.09.2023).
11. Меліхова О. В. *Адвокатура в Україні*: навч.-метод. посіб. Київ: КНЕУ, 2005. 92 с.
12. Дерій О.О., Крижевський А.В. Організаційно-правові засади функціонування адвокатури за доби Української революції (1917–1921 рр.) *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія ПРАВО. Випуск 55. Том 1, 2019, С. 19–23.
13. Маляренко В. Т. *Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика*: дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2004. 449 с.
14. Положення про судоустрій УСРР: затверджені постановою від 23 жовт. 1925 р. URL: [\(https://ips.ligazakon.net/document/view/kr250018?ap=2&ed=1927_05_11\)](https://ips.ligazakon.net/document/view/kr250018?ap=2&ed=1927_05_11) (дата звернення 24.09.2023).
15. Історія держави і права України: підручник / Батрименко В.І. та ін.; за ред. А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 512 с.
16. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / Бігун В. С. та ін.; за ред. І. Б. Усенка. Київ: Наукова думка, 2014. URL: [\(http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1458-9/978-966-00-1458-9.pdf\)](http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1458-9/978-966-00-1458-9.pdf) (дата звернення 24.09.2023).
17. Кримінально-процесуальний кодекс України: Закон України від 28 груд. 1960 р. № 1001-05. URL: [\(https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text) (дата звернення 24.09.2023).
18. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: [\(https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text) (дата звернення 24.09.2023).